Vol 6 Issue 11 Dec 2016
ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

Indian Streams Research Journal

ISSN: 2230-7850 Impact Factor : 4.1625(UIF) Volume - 6 | Issue - 11 | December - 2016

संगीतातील रागरंग : एक मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन

डॉ. मीनल ठाकरे
सहयोगी प्राध्यापक , संगीत वि ाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
अमरावती (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

गायन वादन आणि नर्तन या तिन्हींचाही समावेश असलेल्या आपल्या ारतीय शास्त्रीय संगीतात, त्यातही विशेष करून रागदारी संगीतात अशी काही अद्‌ुत शक्ती आहे कि जी माणसाच्या अंतर्मनात नेहमीच खूप मोठी उलथापालथ घडवून आणत असते. माणूस म्हटला कि त्याला राग, लो , क्रोध, य हे विविध ावनावेग आलेच, मग या मनाच्या विविध अवस्थांमध्ये संगीताद्वारे निश्चित खूप चांगला परिणाम होतो, हे आजपर्यंतच्या संशोधनाद्वारे सिद्ध झालेलेच आहे. पण त्याही पलिकडे रागदारी संगीताने मनावर नेमका कोणता परिणाम होतो ? संगीतात रागसमय चक्राचे किती व कसे महत्व आहे ? 'संगीत' ही खरोखर एक औषधोपचार पद्धती बनू शकते का ? यांसारखे अनेक प्रश्न आपल्यासमोर उ े राहतात. किंबहुना संगीताद्वारे अनेक मानसोपचार देवून रूग्ण बरे होतांना दिसतात. मग या राग संगीतात अशी काय शक्ती आहे कि जी संपूर्ण व्यक्तिला बदलविण्याची ताकद ठेवते ?

खरंच, राग–संगीताचे एवढे मोठे क्षेत्र आहे, त्याचा पसारापण खूपच मोठा आहे. रागसमय चक्राच्या बंधनात राहून तर हा परिणाम साधता येतोच पण हे बंधन झुगारून देखिल विविध राग हे इतके परिणामकारक ठरतात कि प्रसंगी रससिद्धांतालाही खोटे पाडतात. 'रागसंगीत' ही अशी एक शास्त्रशुद्ध चौकट आहे कि जी बंधनाच्या कोषात राहूनही फुलपाखरासारखी स्वच्छंद वाटते, स्वैर नसून निबद्ध वाटते, आणि निबद्ध असूनही कल्पनेच्या उंच

रारीने प्रेरित अशी तरल संवेदना आहे. अशाच काही निवडक रागांचा विचार करून मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून ते कसे व किती परिणामकारक ठरू शकतात हेच प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून मांडण्याचा एक प्रयत्न इथे केलेला आहे.

मनुष्य के हृदय की जटिल ावनाओं को चित्रित करने के लिए छोटे–छोटे रागों कि योजना की गई है, जिसमें ाव, अवि ाव, तिरो ाव से शैली की अलग ही मिसाल प्रस्तुत हुई है।[1]

एखादा राग ऐकल्यावर आपल्याला तो आवडतो, तो नेमका कशामुळे ? त्या रागाच्या ावविश्वातून आपल्या मनाच्या तारा छेडल्या जातात म्हणून ? एखाद्या रागाचं न बदलणारं, निश्चित असं ावविश्व असतं की त्यातही वेगवेगळ्या छटा, रूप, रंग असतात? किशोरी आमोणकर एकदा म्हणाल्या होत्या, 'प्रत्येक रागाचे कोमल, तीव्र सूर, सुरांची रचना, यावरून त्याचा ाव निश्चित होत असतो. कलाकार म्हणजे हा ाव आपल्यापर्यंत पोहोचवण्याचं एक माध्यम असतं, इतकंच. तो ाव जितक्या उत्कटपणे मनाला ािवेल, तेवढा तो कलाकारही मग मोठा !'[2]

शास्त्रीय संगीतात 'राग' ही संकल्पनाच फार सुंदर आहे. या रागदारी संगीतावरच मराठी ावसंगीत, नाट्यसंगीत, फिल्मी संगीत, काही अंशी गझल व इतर उपशास्त्रीय गीतप्रकार आधारित असतात. किंबहुना रागसंगीत हे सर्वच संगीत प्रकारांचा आधारस्तं मानायला हरकत नाही. 'लोकसंगीत' मात्र संगीताचा असा एक व्यापक प्रकार आहे कि ज्यात अनेक धुन राग दडलेले आहेत. धुनरागांबद्दल बोलतांना पं. कुमार गंधर्वांचे विचार इथे विशद करावेसे वाटतात. त्यांच्या मते राग हा जिवंत माणसा सारखाच असतो, त्याची अनेक रूपं असतात, त्यामुळे एकच राग वेगवेगळे ाव व्यक्त करू शकतो, तो पुढुन, समोरून, मागून वेगवेगळा दिसतो. तालाचाही विचार आर्किटेक्चर म्हणून करायला हवा. ताल संवाद करतो. तालात आघातगुण आहे. आघाताचा संबंध काळाशी आहे. 'नट' रागातल्या बंदिशीमध्ये कुमारजी म्हणतात–

'सप्त सुर गावे गुनिजन,
ाव राग ताल की उगम !'[3]

राग संगीतामध्ये रागरागीणी वर्गिकरण पद्धती आहे. काही पुरूष राग आहेत तर काही स्त्री राग. त्यामुळे जसे स्त्री–पुरूष ावनांमध्ये असलेली विषमता, स्व ावतच असलेला फरक, एकंदर शरीर रचनेमध्ये जसा फरक असतो, तसाच त्या रागांमधील स्वररचने मध्येही तसाच फरक जाणवतो. हे सगळे फार लक्षणीय आणि मनोवेधक वाटते.

ैरव हा असाच शास्त्रीय संगीतातल्या मुळ रागांपैकी एक असलेला पुरूष राग. कलिंगडा, जोगिया, रामकली हे त्याचे आप्त आहेत, तर नट ैरव, ैरवबहार, आनंद ैरव, बिहड ैरव, असे अनेक जोडराग त्याचे मित्र आहेत. एकट्या ैरव रागाचेच इतके विविध प्रकार आहेत कि, मनोव्यापारावर त्या विविध रागांचा, स्वरांचा निश्चितपणे परिणाम होत असतो. असा हा प्रथम राग जेव्हा सकाळच्या प्रहरी ज्याला आपण रामप्रहर म्हणू, आळवला तर त्याचे सूर सगळ्या आसमंतात इतके घुमतात, निरव शांततेत व पक्षांच्या किलबिलाटात गं ीर वातावरण निर्मिती असली तरी क्तीरसपूर्ण रस ावनेने ओतप्रोत असा ैरव मन निर्विकार व निसंग बवनतं हे निश्चितण

याच प्रहरी गायला जाणारा दुसरा आणखी एक राग म्हणजे राग 'जोगिया'. मूर्तिमंत कारूण्याचा, विरहाचा स्वरसाज चढविणारा हा राग. पं. ीमसेनजींनी 'पिया मिलन की आँस' ही जी या रागातील ठुमरी म्हटली आहे, ती जोगियाची वेदना अधिक तीव्र करते.

सकाळची ावना प्रधानता आणखी हळवी करणारा दुसरा

राग म्हणजे 'ललत'. दोन्ही मध्यम असलेल्या या रागात कोमल धैवताची अर्चना व बढत यांचा सुरेख समन्वय म्हणजे राग 'ललत'. 'रैनका सपना मैं कासे कहूँ री अपना' ही ललन मधील प्रसिद्ध बंदिश बघा. त्यालाच जोडून आलेली 'जोगिया घर आये' ही मध्यलय त्रितालातील बंदिश म्हणजे ललतच्या गं ीर स्वरूपाचा अविष्कारच आहे. यात लागोपाठ लागणारे दोन्ही मध्यम इतके संवाद साधतात कि जणु ते एकमेकांशी गुजगोष्टी करीत असल्याचा ास होतो. व त्यात मध्येच डोकावणारा कोमल धैवत म्हणजे दोघांचे खूप छान सं ाषण सुरू असतांनाच एखादा तिसराच जिवलग येवून त्यांच्या सं ाषणात सामील झाल्यासारखे वाटते. या रागात हे सर्व स्वर षड्जा ोवती रूंजी घालतांना दिसतात.

सकाळच्या रागांचा विचार करतांना रागिणी प्रकारात मोडणाऱ्या तोडी थाटांतर्गत येणाऱ्या रागांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. रिष , धैवत व गांधार कोमल लागणाऱ्या व निषाद शुद्ध आणि मध्यम तीव्र लागणाऱ्या मियाँ की तोडी रागामध्ये आपोआपच एक कारूण्यलहर निर्माण होते. पं. ीमसेनजींच्या आर्त–करूण स्वरांत तर तोडीची आर्तता आणखीनच काळजाला जाऊन िडते

कोमल निषादाचा स्वरसाज लेवून जेव्हा ैरवी थाटांतर्गत तोडीचं आणखी एक वेगळं रूप घेऊन येणारी बिलासखानी रागीणी समोर येते तेव्हा ती दिव्यासमोर शांतपणे तेवत राहणाऱ्या समईतल्या ज्योतीपरी ासणारी व मनाला एक वेगळ्याच आध्यात्मिक उंचीवर नेऊन ठेवणारी एक प्रसन्नचित्त नायिकाच ासते. एकूणच सुरांच्या वक्र वळणांच्या सुरावटी बघितल्या तर शांत, गं ीर आणि प्रार्थनेच्या ावाबरोबरच आर्त आणि व्याकुळ ावाची झालरही या रागाला आहे. कर्नाटक संगीतात बिलासखानी तोडी हा राग नाही. मात्र कर्नाटक संगीतातल्या ' ूपालम्' या रागाशी बिलासखानीचा आरोह जुळणारा आहे.

त्यानंतर येते आस लावणारी आसावरी. त्यातला कोमल रिष आसावरी हा सर्वात जुना आणि लोकप्रिय असा राग आहे. मधुवंतीच्या सुरासुरातूनी आळविते मी नाम ...... कोमल गांधाराबरोबर शुद्ध रिष घेवून येणारा व तीव्र मध्यमाने मधुवंती रागाला अजरामर करणाऱ्या या गीताने योग्य न्याय दिला आहे. याच मधुवंतीत जर रिष वर्ज्य केला आणि सा ग मे ग सा असा अवरोह केला तर तो सरळ मधुकंस होईल. म्हटला तर एकच स्वर वर्ज्य, पण मनोव्यापारावर त्याचा ठसा मात्र निश्चितपणे वेगवेगळा पडत असतो.

दुपारची चाहूल लागल्यावर आपली एक आर्जव घेवून येणारा दुसरा राग म्हणजे ीम व पलासी चे मिश्रण असणारा राग ीमपलासी. कुमारजींनी याला स्वयं ू राग मानले. 1947 मध्ये कृष्णराव मुजुमदार यांच्या घरी झालेल्या मैफलीत ीमपलासी गातांना आपल्याला गाणं गवसलं, तो आयुष्यातील सर्वोच्च आनंदाचा क्षण, असं ते सांगत.[4]

ीमपलासी हा तसा संकोची राग आहे. आपली व्यथा सांगावी की न सांगावी, सांगायची तर कशी आणि कुणाला सांगायची, अशी याची अवस्था. रागांच्या विविध छटा मनावर विविध ावतरंग उ ी करीत असतात.

करूणोत्साहशोकादि प्र वा या क्रिया तव।
जायंते यतो नाम क्रियांग कारणात्तत।।[5]

मतंग मुनींच्या मताप्रमाणे चित्तामध्ये करूणा, उत्साह आणि दुख असे विविध ाव निर्माण होतात, त्यांना 'क्रियांग' राग असे म्हणतात. क्रियांग राग ावप्रधान गीतांकरिता खूप अनुकुल असतात. तसेच ठुमरी गायनाकरिता देखिल उपयुक्त ठरतात.

शास्त्रीय संगीतात 'संधीप्रकाश राग' ही संकल्पना फारच विलो निय आहे. ज्याप्रमाणे सूर्योदय व सूर्यास्त या दोन्ही संधीप्रकाशाच्या समयी एकंदर वातावरणच रम्य होवून जाते, त्याचप्रमाणे त्या समयी गायल्या जाणाऱ्या रागांचेही तसेच आहे. पूर्वी व मारवा थाटांतर्गत येणाऱ्या रागांचा विचार करतांना प्रामुख्याने पुरियाधनाश्री व मारवा हे दोनही राग अनुक्रमे विरह आणि विरक्त ावाचे मूर्तिमंत उदाहरण आहेत. याच समयी गायल्या जाणारा 'श्री' राग, विशेषकरून त्यातील रे ऽऽ प, रे ही जागा म्हणजे दूर मंदिरात होत असलेल्या सततच्या धंटानादानंतर पसरलेल्या निरव शांततेचे वर्णन करणारा वाटतो.

संध्याकाळ आणि रात्र यांच्या सीमा रेषेवर एखाद्या राजासारखा अधिराज्य करणारा आणि एक महत्वाचा राग 'यमन'. या यमन मधून व्यक्त होणारे ाव तरी किती विविध प्रकारचे असावेत. क्तीतला समर्पण ाव, विरहातील व्याकुळता आणि प्रेमाची पूर्तता हा यमन दाखवतो. जीवनातील निर्लेपता आणि तटस्थता, निसर्गाची ओढ, तसंच निष्प्रेम जीवनातून येणारी दुखरी वेदना साकारणाराही यमनच. परस्पर विरोधी वाटणारे असे हे ाव साकारणारा हा बहुरूपी यमन.

किशोरी आमोणकर यमन हा नमनाचाच राग मानतात. 'मो मन लगन लागी तुम्ही संग कृपानिधान, अधमउधारन' ही स्वरचित बंदिश त्या गातात, तेव्हा हिरव्याकंच झाडांनी वेढलेल्या टेकडीवरचं स्वच्छ, सुंदर मंदिर डोळ्यासमोर येतं.[6]

यमन नंतर ूप, शंकरा, जयजयवंती, हंसध्वनी, जनसंमोहिनी, कलावती, नंद यांसारखे राग आपल्या विविध छटांनी मनाला रिझवत असतात. त्यात बिहाग, मारूबिहाग, बिहागडा हे खास बैठकीचे राग श्रोत्यांना नेहमीच रिझवणारे ठरतात.

दिवसाची सुरूवात जशी देशकार, टियार, अहिर ैरव, ललत या रागांनी होते, तसाच त्याचा शेवटही तितकाच देखणा व व्यदिव्यच असतो.

कोमल गांधार, धैवत व निषाद असणाऱ्या व रिष –पंचम वर्ज्य असणाऱ्या राग मालकंस चे आगमन म्हणजे धिरोदत्त नायकाप्रमाणेच असते. धीर गं ीर, शांत प्रकृतीचा हा राग मनावरही कुठलाच ताण ठेवू इच्छित नाही. एखाद्या नदीचा संथपणा, शांतपणा म्हणजे मालकंस चा स्थिरपणा असेही म्हणता येईल. मध्यरात्री गायल्या जाणारा राग दरबारी कानडा जेव्हा रात्रीच्या अ ेद्य शांततेत एकाकीपणाची चाहूल घेवून येतो तेव्हा ओजस्वी पण हळुवार या दोनही ावनांची सांगड घालणाराच वाटतो.

शास्त्रीय बैठक असणाऱ्या रागांबरोबरच उपशास्त्रीय संगीतात रमणारेही काही राग आहेत. जसे– झिंझोटी, पहाडी, गारा, पिलु, तिलंग, खमाज, काफी, शिवरंजनी, इत्यादी. ठुमरी व दादरा गीत प्रकारांसाठी हे राग प्रामुख्याने वापरले जातात.

ज्याप्रमाणे मैफिलीची सांगता ैरवीने होते, त्याप्रमाणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचाही शेवट ैरवीनेच करावा लागेल. शास्त्रानुसार शुद्ध स्वरांनाही ैरवीत आणण्याचे स्वातंत्र्य कलाकार घेतात. ैरवीचे सूर काफीसारखे आहे, असे पं. लोचन सांगतात, तर ैरवी ही ैरव रागाची रागिणी आहे, असं संगीत दर्पण आणि संगीत सारसंग्रह या ग्रंथामध्ये सांगीतले आहे.[7]

ैरवीचे सूर काय देत नाहीत ? बैचेनी, हुरहूर, अतृप्ती, अपूर्णत्व या बरोबरच पूर्णानंद, तृप्ती, शाश्वतता, स्थीरता या दोन्हीही मनस्थिती ैरवीत साधल्या जातात. म्हणूनच तर तिला '"रवी कहे मनमानी' असे संबोधतात. ती विराणी पण आहे आणि तीच समृद्धी पण. प्रश्न आहे, आपल्या संवेदना जागृतीचा, अर्थात, आपल्या मानसिक स्थितीचा.

निष्कर्ष –

ज्याप्रमाणे स्वरानु ुती ही विलक्षण मनोवेधक असते, त्याचप्रमाणे ती मनात इतक्या तरंग लहरी उत्पन्न करते कि एकाचवेळी संमीश्र ावही एकाच सुराने निर्माण करू शकते. ही ताकद त्या सुराची असून तो सूर गाणाऱ्या गायक वा वादकाची देखील असते. या विविध रागरंगांनी मनोव्यापारावर निश्चितपणे जो सकारात्मक परिणाम होतो, त्याचा परिपाक म्हणजेच उत्सफू र्तपणे त्या–त्या वेळी मिळालेली श्रोत्यांची दाद होय. कधी–कधी तर तृप्तीचा आनंद इतका मोठा असतो कि तो व्यक्तही होत नाही. यालाच परमोत्कर्ष देखिल म्हणता येईल. अर्थात 'मोक्ष' स्थिती म्हणजे यापेक्षा वेगळे काहीच नसेल.

---

1. सफर ठुमरी गायकी का, अंजली पोहनकर, कनिष्क पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली, पृ. 1
2.नादवेध, सुल ा पिश्वीकर, अच्युत गोडबोले, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. 15
3.नादवेध, सुल ा पिश्वीकर, अच्युत गोडबोले, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. 15
4.नादवेध, सुल ा पिश्वीकर, अच्युत गोडबोले, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. 15
5.हिन्दुस्तानी संगीत में शुद्ध छायालग एवं संकीर्ण रागों की अवधारणा, डॉ. ारती शर्मा, संजय प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 50
6.नादवेध, सुल ा पिश्वीकर, अच्युत गोडबोले, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. 15
7.नादवेध, सुल ा पिश्वीकर, अच्युत गोडबोले, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. 15

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org